

Prof. Therkel Straede

Pietų Danijos universitetas, Danija

WALDLAGER: KONCENTRACIJOS STOVYKLA NACIŲ OKUPUOTAME BOBRUISKE 1942–1943 M.

„Waldlager“ buvo nacių koncentracijos stovykla, tačiau ypatingos rūšies, arba ji iš viso NEBUVO koncentracijos stovykla – viskas priklauso nuo apibrėžties. Ji nebuvo *Reichssicherheitshauptamt Inspektorat der Konzentrationslager* administruojamos koncentracijos stovyklų sistemos dalis, tačiau vis dėlto tai buvo nacių įsteigta vergiško darbo stovykla. Visi kaliniai buvo žydų tautybės asmenys, o pati stovykla, įsteigta visai šalia Bobruisko miesto Baltarusijoje, veikė nuo 1942 m. birželio iki 1943 m. rugsėjo pabaigos.

„Waldlager“ veikė didelės SS karinės bazės teritorijoje. Ši bazė (*Nachschubkommandantur der Waffen-SS und Polizei Russland Mitte Bobruisk – Waldlager Kisseliwitschi*) buvo įkurta miške, aptvertoje teritorijoje, kurioje sovietų laikais stovėjo Raudonosios armijos karinių pajėgų barakai, o dar anksčiau ja naudojosi caro kavalerija. SS ir policijos pajėgos vieną tokią bazę *Heeresgruppe Nord* (Šiaurės armijos grupę) buvo įsteigę Rygoje, kitą *Heeresgruppe Süd* (Pietų armijos grupę) Dnepropetrovske ir šią bazę Bobruiske, kuri buvo skirta fronto ir užnugario teritorijose veikiančioms *Heeresgruppe Mitte* (Vidurio armijos grupėms), SS ir policijos pajėgoms.

Iš šių trijų bazių „Waldlager Bobruisk“ buvo didžiausia. Ji taip pat buvo naudojama kaip laikina būstinė SS, policijos, Vermachto ir pagalbiniais padaliniais, kurių kariai vykdavo į frontą arba grįždavo iš jo, kariaudavo plačiose Vidurio armijos grupės užnugario teritorijose. Šioje „Waldlager Bobruisk“ stovykloje trumpesniai ar ilgesniai laikui buvo apgyvendinami baisiausius Rytų teritorijose genocido nusikaltimus vykdę padaliniai. Pagrindinis stovyklos pastatas tapo laikinomis gyvenamosios patalpomis, kur buvo įrengtos ir *SS Truppenwirtschaftslager* (pagalbinės patalpos) su garažais mašinoms, sandėliais įrangai, amunicijai, maisto atsargoms ir kt., taip pat kelios remonto dirbtuvės. Stovykloje vykdavo netgi naujų *Waffen-SS* ir policijos pajėgų šauktinių mokymai.

„Waldlager“ stovykla susidomėjau būtent dėl to, kad ji buvo naudojama ir kaip mokymo centras. Tarp Bobruiske rengtų dalinių buvo Rumunijos „Volksdeutsche“, taip pat kolaborantai iš Estijos ir Olandijos bei Danijos savanorių daliniai „Freikorps Danmark“.

Šis dalinys buvo suformuotas 1941 m. vasarą kaip *Waffen-SS* priklausantis „vokiškasis legionas“, kurį daugiausia sudarė nedidelių Danijoje veikusių nacių partijų ir jaunimo organizacijų nariai. 1943 m. vasarą dalinys buvo išformuotas, jo nariai perkelti į paprastus *Waffen-SS* dalinius. Iš maždaug 3 000 „Freikorps Danmark“ savanorių, iš kurių apie 800–1 000 priklausė „Freikorps Danmark Ersatzkompanie“, įgijo karinį parengimą „Waldlager Bobruisk“ stovykloje. Būtent ši aplinkybė ir paskatino mano kolegą Dennisą Larseną iš Danijos nacionalinio muziejaus ir mane pradėti šį tyrimą. Siekėme kuo daugiau sužinoti apie šią stovyklą ir apskritai Bobruisko rajone vokiečių taikytą profesinio rengimo tvarką. Projekto rezultatas – praėjusių metų spalio mėnesį išleista knyga „SMURTO MOKYKLA“ (angl. „SCHOOL OF VIOLENCE“). Šiandien pristatysiu tik keletą mūsų projekto rezultatų.

Tokiai didžiulei karinei bazei kaip „Waldlager Bobruisk“ prižiūrėti reikėjo labai daug fizinės darbo jėgos: reikėjo remontuoti pastatus, kurie ypač nukentėjo per 1941 m. Bobruisko mūšį, plėtoti bazės infrastruktūrą ir gynybos įrenginių sistemą, skirtą apsisaugoti nuo sovietų partizanų antpuolių, kurie tuo metu Bobruisko regione ypač suintensyvėjo. Darbo jėgos reikėjo tvarkyti atsargas ir amuniciją sandėliuose, dirbti remonto dirbtuvėse. Dažniausiai tokia fizine darbo jėga okupuotose sovietų teritorijose vokiečių kariuomenė apsirūpindavo varydama žmones, dažniausiai žydų tautybės, priverstiniam darbui. Nors 19 amžiaus viduryje didžioji dauguma iš 85 000 Bobruisko gyventojų buvo žydai, iki 1939 m. jų liko tik trečdalis. Bolševikams įgyvendinant industrializaciją, į miestą atvyko daugybė imigrantų iš Rusijos ir Ukrainos (daugiausia ne žydų tautybės).

Po masinio bėgimo iš miesto pirmosiomis operacijos „Barbarosa“ dienomis iki 1941 m. liepos mėn. mieste teliko maždaug 14 000 žydų. Dauguma jų buvo nužudyti per masines žudynes 1941 m. rudenį, ypač per dvi dienas trukusias žudynes 1941 m. lapkričio 5–7 d. ir gruodžio 30–31 d., po kurių, galima sakyti, neliko nė vieno gyvo žydo. Taigi, kol vokiečių kariuomenė, SS ir civilinės administracijos institucijos visoje okupuotoje sovietų teritorijoje steigė daugybę priverstinio darbo stovyklų žydams, suprato, kad jie būtini kaip darbo jėga, beveik visi žydai Bobruiske ir jo apylinkėse jau buvo išžudyti siaubingomis aplinkybėmis.

Priverstinius darbus okupuotose teritorijose dažnai dirbdavo ir ne žydų tautybės žmonės, tačiau nuo 1942 m. pradžios rasti darbo jėgos tapo gana sudėtinga. Tuo metu naujai paskirtas Vokietijos „darbo diktatorius“, įgaliotinis darbo jėgos reikalams Fritzas Sauckelis pradėjo vykdyti kampaniją pritraukti – pažadais, bet dažniausiai prievarta – milijonus darbininkų iš „Rytų teritorijų“ dirbti ginkluotės pramonėje Vokietijos reichui. Taigi, kai tūkstančiai vyrų ir moterų traukė iš Baltarusijos į Vokietiją, o vietos žydų gyvų nebeliko, SS turėjo ieškoti darbo jėgos kitur, todėl nukreipė žvilgsnį į Varšuvą, kur iš pačios didžiausios okupuotoje Europoje veikusios koncentracijos

stovyklos kasdien sunkvežimiais buvo vežami žydai į Treblinkos naikinimo stovyklą ir žudomi nuodingomis dujomis.

Tikėtina, kad sprendimas „Waldlager Bobruisk“ įsteigti koncentracijos stovyklos tipo žydų lagerį buvo priimtas Berlyne. Tada pora SS karininkų iš *Inspektorat der Konzentrationslager*, t. y. centrinės koncentracijos stovyklų sistemos administracijos, buvo atsiųsti į vietą šiam planui įgyvendinti. Inspektorato vadovas SS oberšturmfiureris Otto Söldneris ėjo labai aukštas *Arbeitsdienst* viršininko pareigas Neungamme koncentracijos stovykloje prie Hamburgo, kur buvo atsakingas už kalinių priverstinio darbo organizavimą. Jo „dešinioji ranka“ Bobruiske SS unteršturmfiureris Kurtas Klebeckis buvo IKL vyriausiojo štabo tarnautojas (padėjęs įsteigti žydų stovyklą Bobruiske, jis grįžo į Vokietiją). Klebeckis kartu su SS oberšturmfiureriu Waldemaru Wilhelmu, kuris netrukus buvo paaugštintas iki pagarsėjusio *SS Dirlewanger* padalinio karininko, nuvyko į Varšuvą ir atrinko pirmuosius maždaug 1 000 žydų, kurie 1942 m. gegužės 29 d. pradėjo savo kelionę į Bobruiską. Po mėnesio abu karininkai vėl vyko į Varšuvą asmeniškai dalyvauti atrankos procese *Umschlagplatz* lageryje. 500 atrinktų žydų traukiniais buvo vežami į „jų“ priverstinio darbo stovyklą Bobruiske ir panašią stovyklą Smolenske.

Klebeckis ir Wilhelmas dalyvavo ir tada, kai žydai buvo atgabenti į stovyklą Bobruiske ir jiems buvo liepta išlipti iš sunkvežimių. Tada karininkai labai supyko ant kalinių, kurie, kelias dienas praleidę traukinyje be maisto ar vandens siaubingomis antisanitarinėmis sąlygomis, dabar buvo tokie nusilpę, kad vargiai begalėjo stovėti ant kojų ir įveikti nedidelį 2 km atstumą iki *Judenlager*. Taigi per patį pirmą patikrinimą karininkai paskelbė, kad jeigu kas norėtų grįžti atgal į Lenkiją, turėtų žengti žingsnį į priekį. Maždaug 100 naujai atvykusiųjų taip ir padarė. Tada jiems buvo įsakyta nusirengti, jie buvo nuvesti prie artimiausios daubos ir sušaudyti. Tarp šios pirmosios egzekucijos, po kurios sekė daugybė didesnio ar mažesnio masto žudynių, aukų buvo ir paauglių, kurie buvo įkalinti Varšuvos gete už tai, kad bandė slaptai įnešti maisto badaujantiems geto gyventojams.

Šio vieno siaubingiausių visos nacių sukurtos vergiško darbo stovyklų sistemos epizodų istorijos šaltiniai yra teismo procesų ir septintajame ir aštuntajame dešimtmečiuose Vakarų Vokietijoje, Danijoje ir kitose valstybėse atliktų policijos tyrimų medžiaga bei kelių gyvų išlikusių stovyklos kalinių prisiminimai. Jokių stovyklos dokumentų nerasta. Kadangi stovykla buvo išformuota jau ankstyvą 1943 m. rudenį, likus daugiau nei pusantrų metų iki Raudonosios armijos Bobruisko išvadavimo operacijos, vokiečiai turėjo pakankamai laiko sunaikinti visus savo nusikaltimų pėdsakus. Istoriniuose dokumentuose „Judenlager Bobruisk“ trumpai, bet pateikiant svarbius faktus, paminėtas tik Christiano Gerlacho studijoje apie nacių okupacinį režimą Baltarusijoje.

Skaičiuojama, kad tais dviem traukinių ešelonais 1942 m. gegužės ir birželio mėnesiais į „Judenlager Bobruisk“ buvo iš viso atvežta apie 1 500 žydų (nors kai kurie šaltiniai mini daug didesnius skaičius). Tačiau visuose šaltiniuose teigiama, kad kai stovykla buvo evakuota 1943 m. rugsėjo pabaigoje, joje tebuvo likęs 91 gyvas kalinys. Visi kiti buvo išžudyti per masines didesnes ar mažesnes naikinimo operacijas arba sušaudyti. Taigi bendras nužudytųjų per tuos 18 mėnesių skaičius viršijo 1 400, tai maždaug po 90 per mėnesį arba vidutiniškai 3 per dieną. Dauguma žuvo per masinius sušaudymus, kai aukos dažnai buvo atrenkamos sekmadieniais arba paprastomis darbo dienomis, kiti įvairiausiais žiauriais būdais buvo nužudyti prižiūrėtojų – kaip bausmė už prastą darbą ar smulkius stovyklos taisyklių pažeidimus. Stovyklos taisyklės buvo nukopijuotos nuo standartinių ketvirtojo dešimtmečio viduryje Theodoro Eicke sukurtų taisyklių Dachau koncentracijos stovyklai. Nemažai kalinių buvo mirtinai nukankinti vien tik dėl iškrypusio prižiūrėtojų ir kitų SS darbuotojų malonumo. Laisvu laiku jie dažnai lankydavosi *Judenlager* vien tik pasimėgauti šiai stovyklai būdingo kraštutinio žiaurumo scenomis arba net patiems dalyvauti tokiose egzekucijose.

Maisto „Waldenlager Bobruisk“ kaliniai, palyginti su kitomis vokiečių stovyklomis, gaudavo ypač mažai. Taigi per kelis mėnesius dauguma kalinių tapo visiškai išsekusiais *Muselmänner*. Ne rečiau kaip kartą per savaitę SS karininkai barakuose, kuriuose gyveno belaisviai, arba aikštėje, kur vykdavo patikrinimai, atrinkdavo dirbti negalinčius kalinius ir sušaudydavo netoliese esančioje egzekucijų vietoje. Vienoje tokioje egzekucijų vietoje buvo atkasta šešių metrų ilgio, keturių metrų pločio ir trijų metrų gylio masinė kapavietė. Jos molio šlaituose buvo iškalti laiptai. Tokios kapavietės būdavo paliekamos atviros kelias savaites, tik plonu smėlio sluoksniu užpylus nužudytuosius, kuriuos netrukus uždengdavo nauji mirusiųjų kūnai. Žydai buvo verčiami nusirengti ir įlipę į duobę atsigulti veidu žemyn ant pirmiau nužudytųjų kūnų. SS karininkai ir prižiūrėtojai užimdavo pozicijas prie duobės krašto, sušaudydavo duobėje gulinčius kalinius, o tada nusileisdavo laipteliais ir apieškodavo kūnus, išraudavo net auksinius dantis. Tokie žudymai vykdavo kartą, du arba net kelis kartus kiekvieną savaitę. Dažnai pasmerktieji tapdavo ir atsitiktinės prievartos aukomis. Du žydai, kuriuos vokiečiai pašiepiamai vadindavo „broliais Abrahamais“, dirbo kapų kasėjais, o jų darbas buvo nugabenti per dieną ar naktį mirusių belaisvių kūnus į masinius kapus. Viena tokių egzekucijų vietų buvo vos per 300 m. nuo šalia esančio Kiselevičių kaimo. Taigi vietos gyventojai galėjo matyti, kas vyksta stovykloje, o 1944 m. birželio 30 d. išvadavus Bobruiską galėjo duoti parodymus Tarybinei karo nusikaltimų tyrimo komisijai.

„Judenlager Bobruisk“ belaisviai dažniausiai atliko nuolat besiplečiančios *Nachschubkommandantur* infrastruktūros atstatymo ir statybos darbus: jie statė naujus barakus SS, policijai ir Vermachtui, kasė vandens griovius, tiesė kelius, plėtojo gynybos sistemą. Mažesni darbo

būriai dirbdavo SS ir policijos sandėliuose ar remonto dirbtuvėse, kur buvo taisomos uniformos, įranga, transporto priemonės ir iš valstiečių konfiskuoti arklių traukiami vežimai ar rogės. Apskritai tai buvo sunkus ir alinantis darbas, o prižiūrėtojai galėjo bausti arba net darbo vietoje užmušti bet kurį belaisvį vien tik savo malonumui, prižiūrėtojai žymėdavo jiems neįtikusius ar nepatikusius, o vakare grįžus iš darbo į stovyklą perduodavo juos vyresniesiems karininkams, kurie parinkdavo bausmę.

Vienu metu apie 100 kalinių buvo perkelti į pagalbinę stovyklą, įrengtą visai šalia *Truppenwirtschaftslager*, kuriame jie dirbo. Čia režimas nebuvo toks griežtas kaip pagrindinėje *Judenlager* stovykloje. Taigi apie 50 mažesniosios „Aussenlager“ stovyklos kalinių sugebėjo išgyventi iki pat visos *Judenlager* stovyklos evakuacijos 1943 m. rudenį. Nors reikia pasakyti, kad ypatingo ir besaikio žiaurumo apraiškų buvo ir mažesniojoje stovykloje.

Darbo dienos buvo ilgos, dirbama dažniausiai lauke, taigi belaisviai kentė karštį vasarą ir nepakeliamą šaltį žiemą. Viena trumpa „pietų pertrauka“, kaip ir kitose koncentracijos stovyklose, kai belaisviams duodamas maistas, labiau atitiktų bado dietos apibūdinimą, buvo vienintelė proga pailsėti per 12–14 val. trunkančią darbo dieną. Taigi vienintelis būdas kaliniams išlaikyti gebėjimą dirbti buvo autohanibalizmas, t. y. jie naudojo savo riebalų atsargas, raumenis ir masę, o galiausiai savo smegenų audinius. Iš tiesų nemažai belaisvių sugebėjo pabėgti iš *Judenlager*, taip užtraukdami kolektyvines bausmes kitiems kaliniams, tačiau dauguma jų buvo pagauti ir pakarti patikrai įrengtoje aikštėje esančiose kartuvėse arba ant šalia esančio medžio. Dėl nuolatinio bado belaisvius netrukus apimdavo apatija. Vieniems mirus, kitiems maisto nepadaugėdavo, kadangi atitinkamai buvo sumažinami ir maisto daviniai. 1942 m. vasarą apie 20 belaisvių dirbo stovyklos virtuvėje ruošdami skurdžius davinius, o 1943 m. vasarą keliems likusiems belaisviams maistą ruošė jau tik vienas virėjas Izchakas Wassersteinas, su kuriuo Dennisui Larsenui ir man teko garbė trumpai pabendrauti Miunchene nedaug likus iki jo mirties 2013 m.

Būtų labai lengva teigti, kad „Judenlager Bobruisk“ buvo tik viena iš daugelio žydų vergiško darbo stovyklų, nacių įsteigtų okupuotose sovietų ir Lenkijos teritorijose, dažniausiai organizuojamų Vermachto dideliame vietoje darbo jėgos poreikiui patenkinti. Tačiau į SS įsteigtą ir valdomą „Judenlager Bobruisk“ reikėtų pažvelgti šiek tiek plačiau: Hitlerio remiamas Heinrichas Himmleris dėjo daug pastangų praplėsti SS įgaliojimus okupuotose sovietų teritorijose. Jo mobilijai *Einsatzgruppen* ir daug didesniems policijos batalionams buvo suteikti beveik neriboti įgaliojimai. Kai jų tikslas – išžudyti visus žydus, išskyrus kelis tūkstančius „Arbeitsjuden“ – galiausiai buvo pasiektas, šie batalionai tapo nuolatinės vokiečių policijos sistemos branduoliu, o pačios sistemos taisyklių privalėjo laikytis net visos Vokietijos valdžios institucijos. Vokietijoje vadovaujant Himleriui įteigtos koncentracijos stovyklos buvo vienas pagrindinių darbo jėgos šaltinių, todėl

pagrįsta manyti, kad tam tikru metu, vadovaudamasis ta pačia strategija, Himleris bandė sukurti „Rytų koncentracijos stovyklų sistemą“ okupuotose sovietų teritorijose. Galima tik pasakyti, kad tokią prielaidą leidžia daryti vergiško darbo stovykla žydams, įsteigta vienoje didžiausių SS karinių bazių „importuojant“ į ją žydus iš Lenkijos, arba panašus stovyklos projektas Smolenske, apie kurį kalbėjo Jörn Hasencleveris. Tą patį galėtų paliudyti nebaigtos naikinimo stovyklos statybos kaimyniniame Mogiliovo mieste (Christiano Gerlacho aprašytas projektas) bei tame pačiame regione nacių vykdomi masinio žudymo eksperimentai. Belaisviai buvo vežami iš *Generalgouvernement*, kertant dvi sienas per *Reichskommissariat Ostland* iki pat *Rückwärtiges Heeresgebiet Mitte*, o du *Inspektorat der Konzentrationslager* centrinio štabo specialistai buvo atsiųsti į Bobruiską vadovauti kuriant *Judenlager* stovyklą – tai akivaizdžiai įrodo pagrindinį Berlyno vaidmenį ir leidžia įžvelgti toli siekiančius SS tikslus. Tai, kad stovykla galiausiai buvo uždaryta palengva nužudžius visus joje esančius belaisvius, tarytum jiems paskirtas atlikti darbas iš viso nebuvo svarbus, viena vertus parodo, kad tiek Bobruiske, tiek vertinant plačiau – per laikotarpį nuo „Judenlager Bobruisk“ stovyklos atidarymo 1942 m. birželio mėn. iki jos uždarymo 1943 m. rugsėjo mėn. – įvyko tam tikra prioritetų transformacija. Tikriausiai tai, kas buvo pradėta kaip viena iš *Reichsführer SS* didžiųjų vizijų, baigėsi kaip eilinė stovykla, labai panaši į daugybę kitų vietinių *Vermachto* valdomų stovyklų, ir būtent dėl to turėjo būti išformuota, panašiai kaip kita labiau į Vakarus nutolusi darbo stovykla ir likusieji getai prasidėjus žydų sukilimui Sobiboro ir Treblinkos naikinimo stovyklose ir keliuose getuose, tokiuose kaip Varšuvos ar Bialystoko.